

ਕਰਮ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. ਆਯੁਸ਼ ਕਰਮ - ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਜਿਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਆਯੁਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਤਮਾ ਹੋਣ ਤੇ ਮੌਤ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਮ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਜੇਲ੍ਹਖਾਨੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੋਸ਼ੀ ਦੇ ਚਾਹੁਣ ਤੇ ਵੀ ਸਮਾਂ ਪੂਰਾ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਯੁਸ਼ ਕਰਮ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਰਖਦਾ ਹੈ।

6. ਨਾਮ ਕਰਮ - ਜਿਸ ਕਰਮ ਤੋਂ ਜੀਵ ਗਤੀ (ਜਨਮ-ਮਰਨ) ਆਦਿ ਦਾ ਭੇਦ ਉਤਪੰਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਕਰਮ ਤੋਂ ਇੱਕ ਗਤੀ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਨਾਮ ਕਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਮ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਚਿਤਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚਿਤਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ, ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਮ ਕਰਮ ਵੀ ਨਾਰਕੀ, ਤਰਿਅੰਚ (ਪਸ਼ੂ) ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਮ ਤੋਂ ਸ਼ਰੀਰ, ਅੰਗ, ਇੰਦਰੀਆਂ, ਸ਼ਕਲ, ਸ਼ਰੀਰ ਬਣਤਰ, ਇੱਜ਼ਤ, ਹੱਤਕ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

7. ਗੋਤਰ ਕਰਮ - ਜਿਸ ਕਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਜੀਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਉੱਚ ਜਾਂ ਨੀਚ, ਪੂਜਣਯੋਗ ਜਾਂ ਅਪਮਾਨ ਯੋਗ, ਗੋਤ, ਕੁਲ, ਵੰਸ਼ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਕਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਉੱਚਾ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੋਤਰ ਕਰਮ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਘੁਮਿਆਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਘੁਮਿਆਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਘੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਘੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੰਦਨ ਆਦਿ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਘੜੇ ਸ਼ਰਾਬ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਅਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤੇ ਜੀਵ ਇੱਜ਼ਤ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਇੱਜ਼ਤ ਰਹਿਤ ਕੁਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

8. ਅੰਤਰਾਏ ਕਰਮ - ਜਿਸ ਕਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤੇ ਦੇਣ-ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਭੋਗਣ ਤੇ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਖੜੀ ਹੋਵੇ ਉਹ ਅੰਤਰਾਏ ਕਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਮ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਰਾਜੇ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਤੇ ਵੀ ਭੰਡਾਰੀ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਕਰਮ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਅੱਠਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਉੱਤਰ ਪਰਾਕ੍ਰਿਤੀਆਂ (ਸੁਭਾਅ) ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਜੀਵ ਕਰਮ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ, ਉਂਝ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੱਕੜੀ ਆਪਣਾ ਜਾਲਾ ਖੁਦ ਬੁਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੀਵ ਵੀ ਖੁਦ ਸੁਭ-ਅਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਆਪ ਕਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੀਜਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰਮ ਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਕਰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਭੋਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਾਂ ਪਰ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਨਾ ਮਿਲੇ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ :-

‘ਕਭਾਯ ਕਮ੍ਪਾਯੰ ਨ ਸੋਕਯ ਅਤਥਿ’^੧

(ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗੇ ਬਿਨਾ ਮੋਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ)

ਕਰਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕੰਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਰਮ ਤੋਂ ਦਰਵ ਕਰਮ ਅਤੇ ਦਰਵ ਕਰਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਰਮ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੀਜ ਤੇ ਦਰਖਤ ਅਤੇ ਦਰਖਤ ਤੋਂ ਬੀਜ। ਭਾਵ ਕਰਮ ਤੋਂ ਦਰਵ ਕਰਮ, ਦਰਵ ਕਰਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਿਧਰਾ ਅਨਾਦਿ ਹੈ। ਪਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ (ਮੋਹਨਤ) ਨਾਲ ਉਸ

ਕਰਮ ਬੰਧ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਅਨਾਦਿ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਸਮੂਹਦਾਇਕ (ਸਭ ਲਈ) ਹੈ। ਖਾਸ ਆਦਮੀ ਤੇ ਹੀ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੋਨੇ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ, ਘੀ ਤੇ ਦੁੱਧ ਦਾ ਜੋ ਸਬੰਧ ਅਨਾਦਿ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਅੱਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਨਾਦਿ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਅੱਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਜਿੰਨੇ ਕਰਮ ਪੁਦਗਲ ਚਿੰਮੜਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਮ ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੱਕ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਘੁਲ ਮਿਲ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦ ਆਤਮਾ ਮੋਕਸ਼ ਯੋਗ ਉਚਿਤ ਸਮੱਗਰੀ (ਸਾਧਨਾ) ਨੂੰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਆਸ਼ਰਫ਼ ਰੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕਰਮ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਜਪ-ਤਪ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਆਤਮਾ ਕਰਮ ਮੁਕਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੇਖਿਆ :

ਜੇਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਲੇਖਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

‘ਲਿਖਯਤੇ - ਲਿਖਯਤੇ ਆਤਮਾ ਕਰਮਣਾ ਸਹਾਨਯੇਤਿ ਲੇਖਯਾ’

ਅਰਥਾਤ ਆਤਮਾ ਜਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਲੇਖਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਿਆ ਪੁਦਗਲ ਦਰਵ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਅਤੇ ਅੰਦਰੀ ਆਤਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤ (ਅਵਯਵਸਾਏ) ਹੈ। ਆਤਮਾ ਚੇਤਨ ਹੈ। ਉਹ ਅਚੇਤਨ ਸਵਰੂਪ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਅਚੇਤਨ ਪੁਦਗਲ ਦਰਵ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੁੱਖਾ ਸਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਚੇਤਨ ਦਰਵ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਦਾ ਜੀਵ ਤੇ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਦਗਲਾਂ - ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਜੀਵ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹੀ ਲੇਖਿਆ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵ ਦੇ ਜੋ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤੱਤ ਦੀ ਲੇਖਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਲੇਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਿਆ ਪੁਦਗਲ ਹੈ, ਇਸ

ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਰਨ (ਰੰਗ), ਗੰਧ, ਰਸਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਦਗਲ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਹੀ ਲੇਸ਼ਿਆ ਦੇ ਨਾਉਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੇਸ਼ਿਆ, ਨੀਲ ਲੇਸ਼ਿਆ, ਕਪੋਤ ਲੇਸ਼ਿਆ, ਤੇਜੋ ਲੇਸ਼ਿਆ, ਪਦਮ ਲੇਸ਼ਿਆ ਤੇ ਸ਼ੁਕਲ ਲੇਸ਼ਿਆ ਨਿਰਮਾਨ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਲੇਸ਼ਿਆ ਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ (ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ) ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਭੈੜੀ ਗਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਲੇਸ਼ਿਆ (ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਯੋਗ) ਪ੍ਰਸ਼ਸਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਚੰਗੀ ਗਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਲੇਸ਼ਿਆ ਦੇ ਵੀ (1) ਦਰਵ ਅਤੇ ਭਾਵ ਇਹ ਦੋ ਭੇਦ ਹਨ। ਦਰਵ ਲੇਸ਼ਿਆ ਪੁਦਗਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਵਰਗਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਪਰਿਣਾਮਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਹ ਪਰਿਣਾਮੀ ਤੇ ਅਪਰਿਣਾਮੀ ਦੋਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਵ ਲੇਸ਼ਿਆ ਕਰਮ ਪੁਦਗਲ, ਕਸ਼ਾਏ ਦਰਵ, ਦਰਵ ਮਨ ਦੇ ਪੁਦਗਲਾਂ ਦਾ ਠਿਕਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਔਦਾਰਿਕ (ਹੱਡੀ ਮਾਸ ਦੇ) ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਪੁਦਗਲ, ਸ਼ਬਦ ਪੁਦਗਲ, ਤੇਜਸ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਪੁਦਗਲ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਮਨ, ਬਚਨ, ਕਾਇਆ ਦੇ ਮੇਲ (ਯੋਗ) ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦਰਵ ਲੇਸ਼ਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵ ਲੇਸ਼ਿਆ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਸਲੇਸ਼ (ਲਿਬੜੀ) ਅਤੇ ਯੋਗ ਨਾਲ ਅਨੁਬੰਧ (ਜੁੜੀ) ਹੈ। ਭਾਵ ਲੇਸ਼ਿਆ ਰੂਪ ਰਸ, ਗੰਧ, ਵਰਨ ਤੇ ਸਪਰਸ਼ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਸ਼ੈ (ਖਧ), ਉਪਸ਼ਮ ਤੇ ਕਸਯੋਪਸ਼ਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਜੈਨ ਤੱਤਵ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਸਵਰੂਪ ਹੈ।

ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ - 4

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਤੰਗ ਦਿਲੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠ ਕੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਧਿਆਤਮ, ਯੋਗ, ਤੱਤਵ ਵਿਆਖਿਆ, ਦਰਸ਼ਨ, ਨਿਆਏ, ਕਾਵਯ, ਨਾਟਕ, ਇਤਿਹਾਸ, ਪੁਰਾਣ, ਨੀਤੀ, ਅਰਥ ਸਾਸ਼ਤਰ, ਵਿਆਕਰਣ, ਕੋਸ਼, ਛੰਦ, ਅਲੰਕਾਰ, ਭੂਗੋਲ, ਖਗੋਲ, ਗਣਿਤ, ਜਿਉਤਸ਼, ਆਯੁਰਵੇਦ, ਮੰਤਰ, ਤੰਤਰ, ਸੰਗੀਤ, ਰਤਨ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ

ਅੰਗ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗਣਧਰਾਂ ਨੇ ਸੂਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ। ਉਹ ਗਣਿਪਿਟਕ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਨੰਦੀ ਸੂਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਗਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਸਵੇਤਾਂਬਰ ਜੈਨੀਆਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਮਾਨਤਾ 45 ਆਗਮਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਦੋ ਨਾਉਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

<u>ਅੰਗ</u>	<u>ਉਪਾਂਗ</u>	<u>ਛੇ ਮੂਲਸੂਤਰ</u>
1. ਆਚਾਰ	1. ਔਪਪਾਤਿਕ	1. ਆਵਸ਼ਕ
2. ਸੁਤਰਕ੍ਰਿਤ	2. ਰਾਜਪ੍ਰਸ਼ਨੀਆ	2. ਦਸ਼ਵੇਕਾਲਿਕ
3. ਸਥਾਨ	3. ਜੀਭਾ ਵਿਗਮ	3. ਉਤਰਾਧਿਐਨ
4. ਸਮਵਾਯ	4. ਪ੍ਰਗਿਆਪਨਾ	4. ਨੰਦੀ

5. ਭਗਵਤੀ	5. ਜੰਬੂਦੀਪ ਪ੍ਰਗਿਅਪਤੀ	5. ਅਨੁਯੋਗਦਵਾਰ
6. ਗਿਆਤਾ ਧਰਮ ਕਥਾ	6. ਸੁਰਯਪ੍ਰਗਿਅਪਤੀ	6. ਪਿੰਡਨਿਰਯੁਕਤੀ
7. ਉਪਾਸ਼ਕਦਸ਼ਾ	7. ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਗਿਅਪਤੀ	7. ਓਘਨਿਰਯੁਕਤੀ
8. ਅੰਤਕ੍ਰਿਤਦਸ਼ਾ	8. ਨਿਰਯਾਅ ਵਲੀਕਾ	
9. ਅਨੁਤੋਰੋਪਾਤਿਕਦਸ਼ਾ	9. ਕਲਪਾਵੰਤਸਿਕਾ	ਛੇ ਛੇਦਸੂਤਰ
10. ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਆਕਰਨ	10. ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ	1. ਨਸ਼ੀਥ
11. ਵਿਪਾਕ	11. ਪੁਸ਼ਪਚੂਲਿਕਾ	2. ਮਹਾਨਸ਼ੀਥ
	12. ਵਰਿਸ਼ਨੀਦਸ਼ਾ	3. ਬ੍ਰਹਤਕਲਪ
		4. ਦਸ਼ਾ ਸਰੁਤ ਸੰਕਧ
		5. ਵਿਵਹਾਰ
		6. ਪੰਚਕਲਪ

ਦਸ ਪਰਕਿਰਨਿਕ:

1) ਆਤੁਰਪ੍ਰਤਿਖਿਆਨ, 2) ਭਗਤਪਰਿਗਿਆ, 3) ਤੰਦੁਲਵੇਚਾਰਿਕ, 4) ਚੰਦਰਵੇਦਇਕ, 5) ਦੇਵਿੰਦਰਸਤਵ, 6) ਗਣੀ ਵਿਦਿਆ, 7) ਚਤੁ ਸ਼ਰਣ, 8) ਵੀਰਸਤਵ, 9) ਮਹਾ ਪ੍ਰਤਿਖਿਆਨ, 10) ਸੰਸਤਾਰਕ, 11) ਅੰਗ, 12) ਉਪਾਂਗ, 6 ਮੂਲ ਸੂਤਰ, 6 ਛੇਦ ਸੂਦਰ ਅਤੇ 10 ਪਾਇੰਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁੱਲ 45 ਆਗਮ ਬਣੇ।

84) ਆਗਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ (ਦੂਸਰੀ ਮਾਨਤਾ)

1 ਤੋਂ 45 ਤੱਕ ਉਹ ਹੀ ਆਗਮ ਹਨ।

46) ਕਲਪ ਸੂਤਰ, 47) ਯਤੀਜੀਤ ਕਲਪ - ਸੋਮਪ੍ਰਭਸੁਰੀ, 48) ਸ਼ਰਧਾਜੀਤ ਕਲਪ - ਧਰਮਘੋਸ਼ ਸੁਰੀ, 49) ਪਾਕਸ਼ਿਕ ਸੂਤਰ, 50) ਖਿਮਾਪਨਾ ਸੂਤਰ, 51) ਬੰਦਿਤ, 52) ਰਿਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਿਤ, 53) ਅਜੀਵ ਕਲਪ, 54) ਗੱਛਾਚਾਰ, 55) ਮਰਨ ਸਮਾਧੀ, 56) ਸਿੱਧ ਪ੍ਰਾਭਰਤ, 57) ਤੀਰਥ ਉਦਗਾਰ, 58) ਅਰਾਧਨਾ

ਪਤਾਕਾ, 59) ਦੀਪ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰਗਿਆਪਤੀ, 60) ਜੋਤਿਸ਼ ਕਰੰਡਕ, 61) ਅੰਗ ਵਿਦਿਆ, 62) ਤਿਥੀ ਪ੍ਰਕਿਨਕ, 63) ਪਿੰਡ ਵਿਸ਼ੁਧੀ, 64) ਸਾਰਾਵਲੀ, 65) ਮਰਨ ਪਰਿਅੰਤਸਾਧਨਾ, 66) ਜੀਵ ਵਿਭਕਤੀ, 67) ਕਬਚ ਪ੍ਰਕਰਣ, 68) ਯੋਨੀ ਪ੍ਰਭਾਰਤ, 69) ਅੰਗ ਚੁਲੀਆ, 70) ਬੰਗ ਚੁਲਿਆ, 71) ਵਰਿਧ ਚਤੁਸ਼ਰਨ, 72) ਜੰਬੂ ਪਯਨਾ, 73) ਆਵਸ਼ਯਕ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 74) ਦਸਵੇ ਕਾਲੀਕ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 75) ਉਤਰਾਧਿਐਨ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 76) ਆਚਾਰੰਗ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 77) ਸੁਤਰ ਕ੍ਰਿਤਾਗ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 78) ਸੁਰਯ ਪ੍ਰਗਿਆਪਤੀ, 79) ਬ੍ਰਹਤਕਲਪ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 80) ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 81) ਦਸ਼ਾਸ਼ਰੁਤ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 82) ਰਿਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਤ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 83) ਸੰਸਕਤ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 84) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਯ।

ਉਪਰੋਕਤ ਆਗਮ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸ਼ਵੇਤਾਵਰ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।

32 ਆਗਮ :

ਇਸ ਆਗਮ ਵਰਗੀਕਰਣ ਨੂੰ ਸ਼ਵੇਤਾਵਰ ਸਥਾਨਕ ਵਾਸੀ ਤੇ ਤੇਰਾਂਪੰਥੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।

<u>ਅੰਗ</u>	<u>ਉਪਅੰਗ ਮੁਲਸੂਤਰ</u>	<u>ਛੇਦ ਸੂਤਰ</u>	
ਆਚਾਰ	ਔਪਾਤਿਕ	ਦਸਵੈਕਾਲਿਕ	ਨਿਸ਼ੀਥ
ਸੂਤਰਕ੍ਰਿਤ	ਰਾਜਪ੍ਰਸ਼ਨੀਆ	ਉਤਰਾਅਧਿਐਨ	ਵਿਵਹਾਰ
ਸਥਾਨ	ਜੀਵਾਭਿਗਮ	ਅਨੁਯੋਗ ਦੁਆਰ	ਬ੍ਰਹਤਕਲਪ
ਸਮਵਾਯ	ਪ੍ਰਗਿਆਪਨਾ	ਨੰਦੀ ਸੂਤਰ	ਦਸ਼ਾਸ਼ਰੁਤ
ਭਗਵਤੀ	ਜੰਬੂਦੀਪ ਪ੍ਰਗਿਆਪਤੀ		
ਗਿਆਤਾ ਧਰਮ ਕਥਾ ਚੰਦਰ ਪ੍ਰਗਿਆਪੀ			
ਉਪਾਸ਼ਕਦਸ਼ਾ	ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਗਿਆਪਤੀ		
ਅੰਤਕ੍ਰਿਤਦਸ਼ਾ	ਨਿਰਯ ਅਵਲਿਕਾ		

ਅਨੁਤੋਪਰੋਪ ਪਾਤਿਕਦਸ਼ਾ

ਕਲਪਾ ਵੰਤਸਿਕਾ

ਪ੍ਰਸ਼ਨਵਿਆਕਰਣ

ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ

ਵਿਪਾਕ

ਪੁਸ਼ਪ-ਚੂਲਿਕਾ

ਵਰਿਸਣੀ

ਆਵਸ਼ਕ ਸੂਤਰ¹

ਸਬਵਿਰ (ਮੁਨੀਆਂ) ਦੇ ਹਜਾਰਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ ਗਰੰਥ ਲਿਖੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਗਮਾ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਸਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।

ਨਿਰਯੁਕਤੀ, ਭਾਸ਼ਾ, ਤੇ ਚੁਰਣੀ, ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਨਿਰਯੁਕਤੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਚੁਰਣੀਆ ਗਦ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਚੁਰਣੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਿਲੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਨਿਰਯੁਕਤੀਆਂ :

- 1) ਆਵਸ਼ਕ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 2) ਦਸ਼ਵੇਕਾਲਿਕ ਨਿਰਯੁਕਤੀ,
- 3) ਉਤਰਾਧਿਅੰਨ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 4) ਆਚਾਰੰਗ ਨਿਰਯੁਕਤੀ,
- 5) ਸੂਤਰ ਕ੍ਰਿਤਾਂਗ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 6) ਦਸ਼ਾਸ਼ਰੁਤ ਸਕੰਧ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 7) ਬ੍ਰਹਤ ਕਲਪ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 8) ਵਿਵਹਾਰ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 9) ਪਿੰਡ ਨਿਰਯੁਕਤੀ, 10) ਓਘਨਿਰਯੁਕਤੀ,
- 11) ਰਿਸ਼ੀਭਾਸ਼ਤ ਨਿਰਯੁਕਤੀ।

ਭਾਸ਼ਯ :

- 1) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਵਸ਼ਕ ਭਾਸ਼ਯ, 2) ਦਸ਼ਵੇਕਾਲਿਕ ਭਾਸ਼ਯ, 3) ਪੰਚ ਕਲਪ ਭਾਸ਼ਯ, 4) ਬ੍ਰਹਤ ਕਲਪ ਭਾਸ਼ਯ, 5) ਪੰਚ ਮਹਾਂਕਲਪ,

1. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਚਾ ਦੇ ਲਈ ਦੇਖੋ - ਪ੍ਰੋ. ਕਪਾਡੀਆ ਦਾ 'ਏ ਰਿਸ਼ਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਕੋਰੋਨਿਕਲ ਨਿਟਰੇਚਰ ਆਫ਼ ਜੈਨਜ਼' ਭਾਗ 2.

6) ਵਿਵਹਾਰ ਭਾਸ਼ਯ, 7) ਨਸਿਬ ਭਾਸ਼ਯ, 8) ਜੀਤਕਲਪ ਭਾਸ਼ਯ, 9) ਓਘ ਨਿਰਯੁਕਤੀ ਲਘੂ ਭਾਸ਼ਯ, 10) ਪਿੰਡ ਨਿਰਯੁਕਤੀ ਭਾਸ਼ਯ।

ਚੁਰਣੀਆ :

1) ਆਵਸ਼ਕ ਚੁਰਣੀ, 2) ਦਸਵੈਕਾਲਿਕ, 3) ਨੰਦੀ, 4) ਅਨੁਯੋਗਦਵਾਰ, 5) ਉਤਰਾਧਿਐਨ, 6) ਆਚਾਰੰਗ, 7) ਸੁਤਰਕ੍ਰਿਤਾਗ, 8) ਨਸਿਬ, 9) ਵਿਵਹਾਰ, 10) ਦਸ਼ਾਸਰੁਤ ਸਕੰਧ, 11) ਬ੍ਰਹਤਕਲਪ, 12) ਜੀਵਾਭਿਗਮ, 13) ਭਗਵਤੀ, 14) ਮਹਾਨਸਿਬ, 15) ਜੀਤਕਲਪ, 16) ਪੰਚ ਕਲਪ, 17) ਐਘ ਨਿਰਯੁਕਤੀ।

ਦਿਗੰਬਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਦਿਗੰਵਰ ਆਚਾਰੀਆਵਾਂ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਮਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਆਗਮ ਗਰੰਥ ਨੂੰ ਸਹੀ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਗਮ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। 'ਸ਼ਟਖੰਡਆਗਮ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਗਰੰਥ ਹੈ। ਇਹ ਆਚਾਰੀਆ ਪੁਸ਼ਪਦੰਤ ਅਤੇ ਭੁਤਬਲੀ ਆਚਾਰੀਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਚਾਰੀਆ ਗੁਣਧਰ ਨੇ ਕਸ਼ਾਏਪ੍ਰਾਭਰਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਚਾਰੀਆ ਵੀਰਸੇਨ ਨੇ ਸ਼ਟਖੰਡ ਆਗਮ ਤੇ ਧਵਲਾ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਾਏ ਪ੍ਰਾਭਰਿਤ ਤੇ ਵੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ। ਆਚਾਰੀਆ ਕੁੰਦਕੁੰਦ ਨੇ ਪ੍ਰਵਚਨਸਾਰ, ਸਮੇਸਾਰ, ਪੰਚ ਆਸਤੀਕਾਏ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇਮੀਚੰਦਰ ਸਿਧਾਂਤ ਚਕਰਵਰਤੀ ਨੇ ਗੋਮਟਸਾਰ, ਲਭੱਧੀ ਸਾਰ ਗਰੰਥ ਲਿਖੇ। ਆਗਮ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸ਼ਵੇਤਾਵਰ ਤੇ ਦਿਗੰਬਰ ਨੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਪਾਦਲਿਪਤ ਸੂਰੀ ਦੀ ਤਰੰਗ ਵਲੀ, ਬਿਮਲਮੁਨੀ ਦੀ ਪਉਮਚਰਿਓ, ਸੰਘਦਾਸ ਗੁਣੀ ਦੀ ਵਸੁਦੇਵ ਹਿੰਡੀ, ਹਰੀਭਦਰ ਸੂਰੀ ਦੀ ਸਮਰਾਇਚ ਕਹਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵਿਆਕਰਨ ਨਮਿਤ, ਜੋਤਿਸ਼, ਸ਼ਾਮੁਦਰਿਕ (ਹਥਰੇਖਾ) ਆਯੁਰਵੇਦ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ਵੇਤਾਂਬਰ ਸਾਹਿਤ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਗੰਵਰ ਸਾਹਿਤ ਸੋਰ ਸੈਨੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ :

ਜੈਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੁੱਲ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪੁਰਵ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਤੱਤਵਾਰਥ ਸੂਤਰ ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗਰੰਥ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਸਵੇਤਾਂਵਰ ਅਤੇ ਦਿਗੰਵਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 'ਤੱਤਵਾਰਥ ਸੂਤਰ' ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਕੇ ਹੋਇਆ। ਆਚਾਰੀਆ ਸਿਧਸੇਨ ਦਿਵਾਕਰ ਦੀ 'ਨਿਆਏ ਅਵਤਾਰ', ਵਤੀਸ ਦਵਾਦਰਿਸ਼ਿਕਾਏ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਆਚਾਰੀਆ ਸਮੰਤਭਦਰ ਦੀ ਦੇਵਾਗਮ ਸਤੋਤਰ 'ਯੁਕਤਯਨੁਸ਼ਾਸਨ' ਸਵੈਮੈਭੂ ਸਤੋਤਰ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਅਕਲੰਕ, ਵਿਦਿਆਨੰਦ, ਹਰੀਭੱਦਰ ਜਿਨਸੇਨ, ਸਿਧਰਿਸ਼ੀ, ਹੇਮਚੰਦਰ, ਦੇਵਸੂਰੀ, ਯਸ਼ੋਵਿਜੈ ਜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਚਾਰੀਆ ਹਰੀਭੱਦਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਗਮ ਗਰੰਥਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਟੀਕਾ ਲਿਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਵਸਯਕ, ਦਸ਼ਵੈਕਾਲਿਕ, ਨੰਦੀ, ਅਨੁਯੋਗਦਵਾਰ, ਜੰਬੂਦੀਪਪ੍ਰਗਿਆਪਤੀ, ਜੀਵਾਭਿਗਮ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਜੈਨ ਯੋਗ ਤੇ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਚਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਰੰਥ ਲਿਖੇ। ਆਚਾਰੀਆ ਸੀਲਾਂਕ ਨੇ ਆਚਾਰੰਗ ਸੂਤਰਕ੍ਰਿਤਾਗ ਸੂਤਰ ਤੇ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ।

ਮਲਧਰੀ, ਹੇਮਚੰਦਰ ਨੇ ਅਨੁਯੋਗ ਦਵਾਰ ਤੇ ਆਚਾਰੀਆ ਮਲੈਗਿਰੀ ਨੇ ਨੰਦੀ, ਪ੍ਰਗਿਆਪਨਾ, ਜੀਵਾਭਿਗਮ, ਬ੍ਰਹਤ ਕਲਪ, ਵਿਵਹਾਰ, ਰਾਜਪ੍ਰਨਸ਼ਨੀਆ, ਚੰਦਰਪ੍ਰਗਿਆਤੀ ਅਤੇ ਆਵਸਯਕ ਤੇ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਦਸ਼ਵੈਕਾਲਿਕ ਤੇ ਉਤਰਾਧਿਐਨ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ :

ਜੈਨੇਦਰ ਵਿਆਕਰਨ, ਸ਼ਾਕਟਾਯਨ ਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਅੰਬੋਜ, ਭਾਸ਼ਕਰ, ਹੇਮ ਸ਼ਬਦਾ ਅਨੁਸਾਸ਼ਨ, ਸ਼ਬਦ ਸਿਧੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਮਲਯ ਮਲੈਗਿਰੀ ਵਿਆਕਰਨ, ਦੇਵਾਨੰਦ ਵਿਆਕਰਨ ਆਦਿ। ਕੋਸ਼ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਧਨੰਜੇ ਨਾਮ ਮਾਲਾ, ਆਪਵਰਗਨਾਮ ਮਾਲਾ, ਅਮਰ ਕੋਸ਼, ਅਭਿਧਾਨ ਚਿੰਤਾਮਨੀ, ਸ਼ਾਰਦੀਆਨਾਮ ਮਾਲਾ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਰੰਥ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪਦਾਂ ਅਤੇ ਗਦ ਗਰੰਥ ਰਚੇ ਗਏ ਜਿਵੇਂ : ਪਾਰਸਵਾ ਅਭੂਦਯ, ਦਵਿਅਨੁਸੰਧਾਨ ਮਹਾਂਕਾਵਯ, ਯਸ਼ ਤਿਲਕ 'ਚੰਪੂ, ਭਰਤ ਬਾਹੁਵਲੀ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਦਵੈਆਸ਼ਰੇ ਕਾਵਯ, ਤਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ਸਲਾਕਾ ਚਾਰਿਤਰ, ਨੇਮੀਨਿਰਵਾਣ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਧਰਮ ਸ਼ਰਮ ਅਭੂਦਯ ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਯਸ਼ੋਧਰ ਚਾਰਿਤਰ ਪਾਂਡਵ ਚਰਿਤਰ ਆਦਿ।

ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਹਰੀਸ਼ਚੰਦਰ, ਰਾਘਵਾ ਅਭੂਦਯ, ਯਸ਼ੋਵਿਲਾਸ, ਰਘੁਵਿਲਾਸ, ਨਲਵਿਲਾਸ, ਮਲਿਕਾ ਮਕੇਰੰਦ, ਰੋਹਿਣੀ ਮਰਿਗਾਂਕ ਬਨਮਾਲਾ, ਚੰਦਰ ਲੇਖਾ ਵਿਜੇ, ਮਾਨ ਮੁੰਦਰਾਭੰਜਨ, ਪ੍ਰਬੋਧ ਰੋਹੀਣੀਆ ਮੋਹਪਰਾਜੇ ਆਦਿ ਖਾਸ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਪਮਿਤੀ ਭਵਪ੍ਰੰਚ, ਕੁਵਲੇਮਾਲਾ ਆਦਿ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਆਦਿ ਪੁਰਾਣ, ਉਤਰ ਪੁਰਾਣ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੁਰਾਣ, ਮਹਾਂਪੁਰਾਣ, ਹਰੀਬੰਸ਼ ਪੁਰਾਣ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਗਰੰਥ ਹਨ ਜੋ ਪੁਰਾਣ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨੀਤੀ ਸਬੰਧੀ - ਨੀਤੀ ਵਾਕਯਾ ਅਮ੍ਰਿਤ, ਅਰਹ ਨੀਤੀ ਆਦਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗਰੰਥ ਹਨ। ਯੋਗ ਸਬੰਧੀ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਯੋਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਮੁਚੈ, ਯੋਗ ਬਿੰਦੂ, ਯੋਗ ਸਾਸ਼ਤਰ, ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ, ਅਧਿਆਤਮ ਰਹੱਸ ਗਿਆਨਾ ਰਵ, ਯੋਗ ਚਿੰਤਾਮਣੀ, ਯੋਗਦੀਪਿਕਾ, ਆਦਿ ਗਰੰਥ ਹਨ।

ਛੰਦ ਸਬੰਧੀ ਗਰੰਥ :

ਛੰਦੋ ਅਨੁਸਾਸ਼ਨ, ਜੈਕੀਰਤੀ ਛੰਦੋ ਅਨੁਸਾਸ਼ਨ, ਛੰਦ ਰਤਨਾਵਲੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰ ਚੁੜਾਮਣੀ, ਕਵੀ ਸ਼ਿਖਾ, ਕਵਿਕਲਪਲਤਾ, ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਅਲੰਕਾਰ ਮਹੋਦਧੀ ਆਦਿ - ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਗਰੰਥ ਹਨ। ਸਤੋਤਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀਤਰਾਗ ਸਤੋਤਰ, ਭਕਤਾਮਰ ਸਤੋਤਰ, ਕਲਿਆਣ ਮੰਦਰ, ਰਿਸ਼ੀਮੰਡਲ ਆਦਿ ਸਤੋਤਰ ਹਨ।

ਜੋਤਿਸ਼ ਸਬੰਧੀ :

ਜਯੋਤਿਸ਼ ਰਤਨਮਾਲਾ, ਗਣਿਤਵਿਲਕ, ਭਵਨਦੀਪਕ, ਨਾਰ-ਚੰਦਰ ਜਿਉਤੀਸ਼ ਸੰਸਾਰ, ਬ੍ਰਹਤ ਪਰਵਮਾਲਾ, ਆਦਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸਬੰਧੀ ਸੰਗੀਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਸੰਗੀਤਸਾਰ, ਸੰਗੀਤ ਮੰਡਲ ਆਦਿ ਹਨ।

ਜੈਨ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਅਜੈਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖੇ ਗਰੰਥਾਂ ਤੇ ਵੀ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਖੁਲ ਦਿਲੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਣਨਿ ਵਿਆਕਰਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾ ਅਵਤਾਰ ਨਿਆਸ, ਦਿਗਨਾਗ ਦੇ ਨਿਆਏਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਰਤੀ, ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਦੀ ਨਿਆਏ ਕੰਦਲੀ ਤੇ ਟੀਕਾ, ਨਾਗਾ ਅਰਜਨ ਦੀ ਯੋਗ ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਤੇ ਵਿਰਤੀ, ਅਕਸ਼ੋਪਾਦ ਦੇ ਨਿਆਏਸੂਤਰ ਤੇ ਟੀਕਾ, ਵਾਤਸਾਯਨ ਦੇ ਨਿਆਏ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਟੀਕਾ, ਵਾਚਸਪਤਿ ਦੀ ਤਾਤਪਰਯ ਟੀਕਾ ਤੇ ਟੀਕਾ ਆਦਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵੀ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਘਦੂਤ, ਰਘੁਬੰਸ, ਕਾਂਦੰਬਰੀ, ਕੁਮਾਰ ਸੰਭਵ ਨੋਸ਼ਧਿਆ ਆਦਿ।

ਕਈ ਜੈਨ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਤਜ਼ਰਬੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੇਸ਼ੰਦਰਗਣੀ ਨੇ ਅਸ਼ਟ ਲਕਸ਼ੀ ਗਰੰਥ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਨੀ ਦਫਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਇਸ ਪਦ ਦੇ 1022407 ਅਰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਆਚਾਰੀਆ ਕੁਮਦੇਦੁੰ ਨੇ 'ਭੁਵਲਯ' ਨਾਉ ਦੇ ਅਨੇਕੇ ਗਰੰਥ ਨੂੰ ਅੰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 64 ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਲੋਕ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਖੜ੍ਹੀ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਵਿੱਚ, ਟੇਡੀ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਤੀਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ 18 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਰੋੜ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਡਾਕਟਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਚੰਭਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਅਪਭਰੰਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ :

ਅਪਭਰੰਸ਼ ਸੁਬਾਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ। ਅਪਭਰੰਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜੈਨ ਕਾਵਿ 'ਜੋਇਦੂ' ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਯੋਗਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਵੈਂਭੂ ਨੇ ਰਾਮਾਇਣ ਤੇ ਹਰੀਬੰਸ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪੁਸ਼ਪਦੰਤ ਨੇ ਆਦਿ 'ਪੁਰਾਣ' ਲਿਖਿਆ। ਦੇਵਸੇਨ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਸੂਰੀ, ਪਦਮਕੀਰਤੀ, ਧਨਪਾਲ, ਹਰਿਸ਼ੇਨ, ਨਯਨੰਦੀ ਧਵਲ, ਵੀਰ, ਸ਼੍ਰੀਧਰ, ਕਨਕਾਮਰ, ਧਾਹਿਲ, ਯਸ਼ਕੀਰਤੀ ਆਦਿ ਨੇ ਅਪਭਰੰਸ਼ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਤਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਚਾਰੀਆ ਹੇਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਅਪਭਰੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕਰਨ ਲਿਖਿਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜੋ ਦੋਹੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਸਪੂਰਨ ਹਨ। ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਰਈਧੂ ਦੀਆਂ 23 ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਸ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਲੇਖਕ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਕਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਲਗਭਗ 500 ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਮਦਨਪਰਾਜੇ ਚਰਿਚਿ, ਮਯਣਜੁਜ, ਸੰਤੋਸ਼ ਤਿਲਕ, ਜੈਮਾਲ, ਮਨਕਰਹਾ ਰਾਸ ਆਦਿ ਅਪਭਰੰਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਰੰਥ ਹਨ। ਅਪਭਰੰਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਕੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਪਭਰੰਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ।